

*О.В. Панькова,
канд. соціол. наук*

*Oksana V. Pankova
Ph.D. in Sociology*

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЗАХИСНІ СТРАТЕГІЇ ПРАЦЮЮЧИХ ПРИ ПОРУШЕННІ ЇХНІХ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ПРАВ

Abstract. The degree of the importance of such social values as the observance of human rights and equality for the Ukraine's population is clarified. The tendencies in the choice of the methods of protection of the socio-labour rights by workers on their violation by employers are analyzed, and the ways to improve the socio-labour relations are proposed.

Україна прагне до розбудови правового демократичного суспільства, орієнтованого на реалізацію загальнолюдських цінностей. Це стає принциповим напрямом розвитку України як соціально-орієнтованої держави і необхідною умовою входження України до світової та європейської спільноти.

Реалізація гарантій волевиявлення та соціальна активність зайнятого населення визначають ступінь розвиненості функціонуючих в Україні соціальних інститутів із захисту трудових прав працюючого населення України, розкривають стан та умови для розбудови громадянського суспільства.

Високий рівень соціальної захищеності зайнятого населення обумовлюється гідними умовами трудового та соціального життя, які визначаються реалізацією законодавчо регламентованих прав і свобод людини, дотриманням трудового законодавства, державних соціальних стандартів і гарантій.

Соціологічні обстеження надають можливість виявити стан та динаміку пріоритетних напрямів дій та можливих стратегій поведінки працюючих України щодо захисту своїх прав та інтересів при їх порушеннях у трудовій сфері. Поєднання соціологічної та статистичної інформації дозволяє комплексно розкрити стан та тенденції процесів, що відбуваються у соціально-трудовій сфері. Суб'єктивні оцінки зайнятого населення дозволяють відстежити вплив соціально-економічних перетворень на свідомість і поведінку працюючих, визначити базові соціальні цінності зайнятих, до чого вони прагнуть і чого їм не вистачає для повноцінного соціального та трудового життя.

Джерелами інформації стали результати вибіркового соціологічного обстеження Держкомстату України, які проводилися у 2000, 2002–2004, 2006 рр. у

межах міжнародного моніторингу з базової захищеності населення України. (кількість опитаних становить 9400 осіб, вибірка є репрезентативною для дорослого і в тому числі зайнятого населення (6400 осіб) України та кожної з її областей). Це обстеження було реалізовано в межах технічного проекту Міжнародної організації праці (МОП) та ПРООН «Вимірювання бідності: розробка індикаторів соціально-економічної захищеності». Комплексність дослідження процесів, які відбуваються в трудовій та соціальній сферах, забезпечується використанням результатів соціологічного моніторингу „Українське суспільство: 1994–2006”, який проводить Інститут соціології НАН України (м. Київ) [1, 2].

1. Дотримання прав людини як соціальна цінність. Захист трудових прав обумовлений загальною тенденцією зростання серед населення України поваги до дотримання прав людини. При визначенні ступеня важливості соціальних цінностей для населення України *права людини* за гостротою та важливістю посіли перше місце за результатами вибіркового обстеження з базової захищеності населення України. З року в рік актуальність цієї проблеми істотно зростає. У 2002 р. 66% опитаних визначили важливість у їхньому житті такої соціальної цінності, як дотримання прав людини, у 2003 р. їх кількість склала 92%, у 2004 р. – 93%, у 2006 р. – 94%.

Реалізація прав і свобод людини є актуальною проблемою для нашого суспільства і соціально-трудової сфери зокрема. Основна маса працюючих залишається слабо захищеною категорією населення. Незважаючи на загальне зростання актуальності правозихисту у зв'язку з наявністю значної кількості правопорушень, переважна більшість зайнятого населення пасивно ставиться до захисту своїх соціально-економічних та трудових прав при грубому їх порушенні з боку державних інституцій та роботодавців. При цьому частка тих, хто є прихильником дотримання і виконання законів у нашій країні, також поступово зростає. У 2004 р. 89% опитаних в Україні на запитання “Наскільки важливим є для Вас виконання законів?” відповіли ствердно. У 2006 р. їх кількість збільшилася до 92%.

Значущість таких соціальних цінностей, як *дотримання прав людини (94%)* і *рівність (85%)*, доволі висока і поступово в масовій свідомості населення країни зростає. Між областями перший показник коливається у межах 91–99%. Важливість дотримання *прав людини* у 2006 р. особливо гостро відчувало населення м. Севастополя (99%), Житомирської та Закарпатської областей (по 98%). Порівняно з 2004 р. у 2006 р. актуалізація важливості цієї цінності спостерігається у таких областях, як Закарпатська область (зростання на 9%), АР Крим (зростання на 6%), Херсонська область (зростання на 5%), й навпаки, зниження ступеня її важливості відбулося у Волинській та Чернігівській областях.

Істотно зростає значущість і потреба в реалізації такої соціальної цінності, як *рівність*, особливо у таких областях, як Закарпатська (91%), Тернопільська, Рівненська, Київська (по 90%), Черкаська (88%), Херсонська та м. Севастополь (87%). У той же час ступінь важливості цієї соціальної цінності дещо знизився в Житомирській, Закарпатській, Одеській, Сумській, Чернігівській областях.

Високий загальний рівень значущості серед опитаних рівності в суспільстві відповідно загострює відчуття щодо рівноправності в суспільстві. Кількість тих,

хто не відчував її у 2003 р., становила, за оцінками опитаних, 26%, у 2004 р. – 20%, а у 2006 р. – 22% (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл думок респондентів щодо відчуття своєї рівноправності по регіонах у 2003, 2004, 2006 рр., %

Регіон	Наскільки важливою є для Вас цінність дотримання прав людини та рівності?				Чи відчуваєте Ви себе рівноправним членом суспільства, в якому живете?		
	Права людини		рівність		Не відчуваю своєї рівноправності		
	2004	2006	2004	2006	2003	2004	2006
АР Крим	89	95	78	85	29	21	27
Вінницька	92	94	89	85	28	19	26
Волинська	95	91	83	85	23	17	24
Дніпропетровська	93	95	81	84	28	20	17
Донецька	91	92	85	82	23	16	22
Житомирська	95	98	89	82	29	17	14
Закарпатська	89	98	92	91	18	15	16
Запорізька	94	94	78	78	30	26	20
Івано-Франківська	92	90	80	87	22	22	15
Київська	94	96	85	90	27	26	25
Кіровоградська	91	95	79	87	25	16	26
Луганська	93	95	81	85	22	18	22
Львівська	93	91	83	83	30	20	24
Миколаївська	93	90	89	86	13	17	27
Одеська	93	93	84	81	30	26	21
Полтавська	93	92	83	82	27	22	28
Рівненська	96	96	89	90	27	17	17
Сумська	96	96	87	82	28	26	25
Тернопільська	91	94	81	90	29	19	22
Харківська	93	94	83	83	23	23	24
Херсонська	90	95	81	89	18	15	16
Хмельницька	93	91	85	83	29	18	27
Черкаська	94	96	84	88	33	30	31
Чернівецька	95	94	81	87	23	18	21
Чернігівська	96	94	82	81	29	22	23
м. Київ	92	92	78	81	24	21	18
м. Севастополь	96	99	78	87	20	11	11
Україна	93	94	83	85	26	20	22

Цілком припустимо, що коливання в оцінках респондентів пов'язані з особливостями стану масової свідомості населення України, зафіксованими вітчизняними соціологами у 2006 р. Регіональний аналіз по областях показав значні відмінності: є області, де показники відчуття нерівноправності зростають, в інших, навпаки, знижуються.

Так, порівняно з 2003 р. у таких областях, як Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Івано-Франківська, Одеська, м. Київ, за оцінками опитаних, спостерігаються позитивні тенденції щодо зниження відчуття нерівноправності у межах 5–9%. Різниця між чоловіками та жінками у відчутті рівноправності невелика – всього 3% на користь чоловіків. І навпаки, у 2006 р. зафіксовано різке зростання відчуття своєї нерівноправності у респондентів АР Крим, Вінницької, Волинської, Донецької, Кіровоградської, Миколаївської, Хмельницької, Чернівецької областей, що не відповідає загальноукраїнським тенденціям.

Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України [2, с. 18–19] фіксує стан масової свідомості населення України щодо можливості захистити свої права та інтереси на національному та місцевому рівнях (табл. 2).

Таблиця 2

Готовність населення протистояти утисненню прав та інтересів з боку Уряду чи місцевої влади, % до опитаних

	2002	2003	2004	2005	2006
Якби Уряд ухвалив рішення, яке утискує Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?					
Так, зміг би щось зробити	7,3	5,6	6,2	9,4	8,2
Ні, нічого не зміг би зробити	65,8	70,7	69,0	57,1	63,2
А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?					
Так, зміг би щось зробити	11,2	12,3	13,3	17,2	16,7
Ні, нічого не зміг би зробити	55,8	56,4	54,9	46,2	50,3

Отже, настанови на захист своїх прав залишаються невисокими, хоча порівняно з 2004 р. тенденції на активний самозахист серед населення зростають з певними коливаннями у 2006 р. Можливості захистити свої права, на думку опитаних, на місцевому рівні удвічі більші, ніж на національному. Результати соціологічного обстеження розкривають пріоритетність вибору зайнятим населенням України тих чи інших методів захисту прав в разі грубого їх порушення в трудовій сфері.

Соціальна активність, здатність захистити свої права та інтереси визначають ступінь розвиненості інститутів захисту та самозахисту прав людини в українському суспільстві. Розвиненість системи захисту прав та дотримання прав людини є основною ознакою демократичності суспільних відносин. Оцінки ефективності методів захисту прав при їх порушеннях роботодавцем у сфері праці дозволяє виявити пріоритетність методів захисту прав працюючих в Україні.

2. Оцінка методів захисту прав працюючих у сфері праці у разі їх порушення

Можливість визначити та дослідити процеси щодо додержання та захисту трудових прав дають результати соціологічних обстежень з базової захищеності населення України. Вони дають відповідь на питання щодо пріоритетних напрямів дій, можливих стратегій поведінки працюючих із захисту своїх прав та інтересів у трудовій сфері в разі їх порушення, розкривають доцільність звернень до судів; до урядових структур влади; до профспілок і визначають готовність застосовувати такі протестні методи, як участь у мітингах, маніфестаціях, пікетуваннях та страйках.

2.1. Оцінка ефективності діяльності судових органів щодо захисту трудових прав. Актуальність проблем захисту трудових прав підтверджують дані Держкомстату України у 2005 р., за якими перебувало на розгляді у судах майже 96 тис. справ щодо порушення трудового законодавства [3, с. 227]. Основні з них пов'язані з грубими порушеннями трудових прав з питань оплати праці та зайнятості: 7,5 тис. стосувалися проблеми поновлення на роботі; 73,2 тис. – виплат заробітної плати; 1,4 тис. – відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної працівниками підприємству, установі, організації.

У випадках порушень трудових прав працюючих, які стосуються невиконання заробітної плати, недотримання умов безпеки праці та трудового договору, несправедливого звільнення колег по роботі, пріоритетним методом захисту прав у 2006 р., як і в попередні роки дослідження, залишається правозахист через звернення працюючих до судів (23–44%). Це є позитивним показником усвідомлення працюючими необхідності застосовувати у першу чергу правові мирні методи і процедури правозахисту, визнані європейською спільнотою. Другим за пріоритетністю методом колективного захисту соціально-трудова прав працюючих є звернення до профспілок (13–31%). Звернення до урядових структур посідає третє за пріоритетністю місце (7–12%). Готовність протестувати залишається крайнім методом реалізації правозахисту працюючими: її виявляє незначна частина опитаних (1–4%). Участь у мітингах, маніфестаціях переважає над готовністю страйкувати. При цьому близько чверті опитаних взагалі не визначилися і не знають, як захистити свої права (19–25%).

Максимально високі оцінки готовності звертатися до судів спостерігаються стосовно тривалої невиконання заробітної плати (рис. 1.)

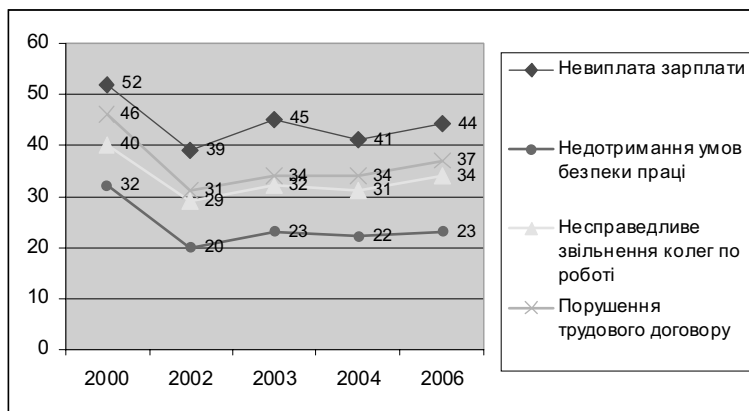

Рис. 1. Оцінки готовності звертатися до судових органів у разі порушень роботодавцем трудових прав працюючих у 2000, 2002–2004, 2006 рр., %

У регіональному розрізі високі показники довіри до судів у разі невиконання заробітної плати більш ніж 3 місяці зафіксовано в Житомирській (65%), Волинській (54%), Вінницькій (51%) областях, АР Крим та м. Севастополі (52%).

У розрізі галузей економіки у разі такого грубого порушення трудових прав працюючих, як невиконання заробітної плати, найвищі показники готовності звертатися до судів демонструють працівники промисловості, невиробничої сфери (по 45%) та сільського господарства (47%).

Отже, на фоні невисокої довіри судам, серед усіх запропонованих методів захисту прав для працюючого населення звернення до судів залишається найпріоритетнішим, хоча далеко не завжди найефективнішим. Це свідчить про настанови в свідомості працюючого населення обирати мирні, правові способи вирішення конфліктних питань на противагу протестним. Готовність звертати-

ся до судових органів як мирного методу захисту трудових прав ще не означає, що працюючі справді в реальній поведінці реалізують ці настанови. Високі показники потенційних звернень до судів як інституту захисту трудових прав, можуть бути пов'язані, скоріше, з ідеальним, але не реальним виміром. Невисокий рівень реальних звернень до судів пов'язується з низьким рівнем правової грамотності працюючих, відсутністю традицій правового захисту та самозахисту людини в разі порушень їхніх прав у сфері праці, з практикою затягувань у розгляді судових справ, неефективністю діяльності судових органів.

2.2. Особливості ставлення працюючих до профспілок та оцінка їх ролі щодо захисту трудових прав. Результати соціологічного обстеження з базової захищеності населення дозволили визначити характер ставлення населення України до профспілок, які є об'єднанням громадян, покликаним захищати колективні соціально-трудова права та інтереси працюючих. Це найбільш інституційно структурована, нормативно регламентована ланка соціального партнерства в системі трудових відносин, представницький орган від найманих працівників на всіх рівнях управління.

Протягом 2000–2004, 2006 рр. частка тих працюючих, які зайняті в основних галузях економіки і належать до профспілок або інших представницьких органів, дещо зменшується (2002 р. – 52,3%; 2003 р. – 50,2% 2004 р. – 50%, 2006 р. – 48%). Одночасно простежується тенденція поступового збільшення тих працюючих, котрі не є членами профспілкових організацій на підприємстві, а значить не мають повноцінної можливості колективного захисту трудових та соціально-економічних прав та інтересів, що знижує їх захисні можливості.

Кількісне зменшення показників членства у професійних спілках та інших представницьких організаціях, які представляють інтереси працівників на виробництві, свідчить про певне звуження захисних можливостей колективного соціального суб'єкта – найманих працівників, а також про недостатню реалізацію захисних функцій з боку профспілок як соціального інституту правозахисту.

Рівень *готовності звертатися до профспілок у разі порушень трудових прав* працюючих вказує на певні пріоритети і тенденції. Так, максимально високі показники готовності звертатися до профспілок зафіксовано у випадку недотримання роботодавцем умов безпеки праці на рівні підприємства. Більшість працюючих у цьому випадку у першу чергу апелюватиме не до судів, а до профспілкових органів (30–34%). Ця тенденція зберігається протягом усіх раундів обстеження (рис. 2).

Авторитетність профспілок як захисників соціально-трудова прав працюючих підтверджується при порушеннях умов трудового договору – чверть опитаних буде звертатися до них за захистом (25–28%). Майже така сама кількість працюючих – 25–22% готові апелювати до профспілок у разі несправедливого звільнення колег по роботі. Проте показники звернень за захистом у разі невивлати заробітної плати, її затримки залишаються стабільно низькими – 11–13% на користь судового правозахисту (47–52%). У цілому, протягом останніх трьох років спостерігається незначне зниження оцінок працюючими спектру правозахисних механізмів стосовно готовності звертатися до профспілкових органів. Високий ступінь довіри до профспілок як інституту колективного захисту соціально-трудова інтересів працюючих висловлюють в основному праців-

ники промисловості АР Крим, м. Севастополя, Донецької, Луганської, Одеської, Сумської областей, а також у центральних та деяких західних областях – Рівненській, Житомирській, Волинській, Чернівецькій. Висока авторитетність цього інституту колективного захисту прав фіксується серед працівників промисловості, що обумовлено традиціями та історичними особливостями розвитку профспілкового руху в цій сфері економіки України.

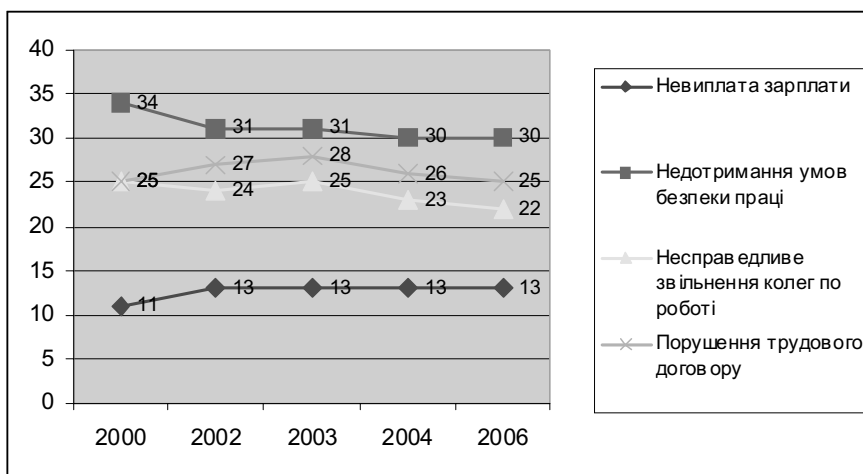

Рис. 2. Оцінки готовності звертатися до профспілок в разі порушень роботодавцем трудових прав працюючих у 2000, 2002–2004, 2006 рр., % до зайнятих респондентів

Найнижчі показники готовності звертатися до профспілок у 2006 р. зафіксовано у Київській (14–17%), Тернопільській, Хмельницькій, Запорізькій, Черкаській областях (по 13–15%). У цілому ж незначне зниження готовності звертатися до профспілок в разі порушення трудових прав свідчить про певні вади в діяльності профспілкових органів на виробничому рівні щодо реалізації основних захисних функцій як сторони соціального партнерства і колективного представницького органу з боку найманих працівників.

Проблем захисту трудових прав, пов'язаних зі звільненням, нестабільною зайнятістю, розцінюються працюючими як гострі та актуальні. Результати обстежень указують на зниження показників довіри до профспілок у питаннях захисту прав працівників на стабільну зайнятість у разі несправедливого звільнення (2003 р. – 25%, 2004 р. – 23%, 2006 р. – 22%). Найбільш негативні оцінки діяльності профспілок щодо захисту прав працюючих у разі звільнення в м. Києві (16%), Київській (14%), Запорізькій (17%) та Закарпатській (18%) областях. В останніх трьох адміністративно-територіальних одиницях показники слабкої ефективності профспілок фіксується протягом усіх раундів обстеження. Позитивні оцінки стабільно надаються респондентами у Миколаївській (32%), Луганській (31%), Донецькій (28%) областях, у 2006 р. до них приєдналися Сумська область (32%) та АР Крим (27%).

Загалом картина оцінок працюючими ефективності захисту профспілками трудових прав у випадку їх порушення свідчить про авторитетність цього соціального інституту у даній сфері. Однак необхідна активізація функціональної ролі профспілок як захисника колективних прав та інтересів працюючих на рівні виробничих структур, регіональному, територіальному, національному рівнях управління. Не менш важливою передумовою розвитку соціального діалогу є формування громадянської самоповаги та соціальної активності самих працівників.

2.3. Оцінки готовності звертатися до урядових структур влади для захисту трудових прав. Звернення до урядових структур вважають ефективними при захисті трудових прав від 7 до 12% опитаних. Достатньо високий рейтинг звернень за правозахистом до урядових структур влади спостерігається у випадках грубих порушень умов безпеки та охорони праці, а також у разі невиплати заробітної плати (8–10%). Показники потенційного апелювання до урядових структур з боку працюючих в ситуаціях грубого порушення їхніх трудових прав з боку роботодавця повністю збіглися з показниками 2004 р.

Результати соціологічного моніторингу фіксують майже такі самі пропорції довіри до урядових структур з боку населення України (10–11%, з них 5–6% населення при зверненні отримали допомогу) [2, с. 28].

Працівники невикробничої сфери в більшій мірі, ніж усі інші категорії працюючих, готові апелювати до урядових структур (13%). У залежності від демографічних ознак – це в основному молодь 18–29 років (до 12%) та жінки (до 13%). У регіональному розрізі – високі оцінки готовності звертатися до урядових структур спостерігаються у Волинській (до 26%), у Тернопільській (25%), Чернівецькій (15%), Донецькій (до 14%) областях та АР Крим (17%).

2.4. Оцінка готовності захищати трудові права через участь у протестних акціях. За час існування незалежної України працююче населення набуло досвіду і практики проведення різних **акцій протесту**, що мали більший або менший вплив на діяльність органів влади, на роботодавців. Протестні дії залишаються крайніми способами відстоювання трудових прав працюючих (3–6%), їх вибір максимально зростає в разі тривалої невиплати заробітної плати. Низька кількісна наповненість відповідей фіксує неprestижність протестних дій у разі грубих порушень трудових прав працюючих. Загальне покращання і стабілізація соціально-економічної ситуації, яка зафіксована протягом 2000–2005 рр., обумовили стійке зниження вибору працюючими протестних дій як методів захисту трудових прав, проте у 2006 р. протестні настрої стали знов зростати.

У разі грубих порушень прав у сфері праці зайняте населення у 2006 р. віддавало більшу перевагу участі у мітингах, маніфестаціях, пікетуваннях, ніж участі у страйках. Готовність брати участь в акціях протесту в разі грубих порушень трудових прав працюючих є невисокою, проте у 2006 р. зафіксовано певне зростання потенційного протестного потенціалу, який став реалізовуватися в різних областях та регіонах країни у випадку грубих порушень соціальних прав громадян щодо забезпечення умов життєдіяльності (рис. 3).

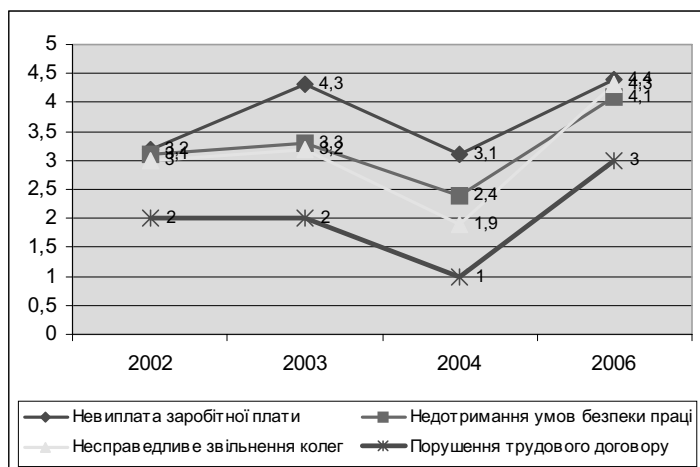

Рис. 3. Оцінки готовності брати участь у мітингах, маніфестаціях в разі порушень роботодавцем трудових прав працюючих, % до зайнятих респондентів

Що стосується демографічних ознак респондентів, які уособлюють протестний потенціал і готові мітингувати в разі грубого порушення їхніх трудових прав, то це в основному працюючі у сфері промислового виробництва молоді люди від 18 до 29 років, а також чоловіки від 30 до 39 років (5%), протестна налаштованість яких у більшій мірі активізується при невивлаті заробітної плати та несправедливому звільненні колег по роботі.

У разі невивлати заробітної плати більш ніж 3 місяці про готовність до вибору таких правозахисних методів, як участь у мітингах, маніфестаціях, пікетуваннях, заявило найбільше працюючих Донецької (6,3%), Львівської (7,6%), Дніпропетровської (5,3%), Вінницької (5%) областей.

У разі недотримання роботодавцем умов безпеки праці високу готовність мітингувати висловлюють працюючі у Львівській (6,9%), Хмельницькій (5,3%), Донецькій (4,8%), Полтавській (4,3%), Луганській (4%) областях та м. Києві (5,1%).

У разі несправедливого звільнення колег по роботі найвищий протестний потенціал у 2006 р. засвідчено в м. Києві (9,2%), Хмельницькій (8,4%), Полтавській (6,6%), Донецькій (5,6%), Луганській (5,4%), Вінницькій (4,6%), Львівській (4,6%) областях (при середніх оцінках вибору цього методу – 3,8%).

У разі порушення трудового договору високий протестний потенціал готові демонструвати працюючі в Полтавській (7%), Хмельницькій, Кіровоградській (по 4,3%) областях.

Аналіз відповідей респондентів дозволив визначити області, в яких у 2006 р. зосереджено найбільш високий протестний потенціал проти грубих порушень у сфері праці: це традиційно протестно налаштовані Донецька і Львівська області, також зафіксовано значне підвищення протестних настроїв працюючих м. Києва, Хмельницької, Полтавської областей.

Отже, реалізація стабільних гарантій зайнятості, гідний рівень оплати праці, розвиток форм належної компенсації за працю, високий рівень безпеки праці, розвиток виробничої демократії, дотримання законодавчо встановлених прав і гарантій працюючих є основними напрямками зміни соціально-економічних умов і змісту праці, які підвищують якість трудового життя, сприяють збереженню та відтворенню трудового потенціалу, позитивно мотивують до процесу праці, долаючи відчуження між працівником і результатами праці.

З метою реалізації цих ознак в існуючій моделі соціально-трудових відносин необхідні:

- прийняття додаткових заходів законодавчого, організаційного, економічного характеру, спрямованих на удосконалення соціально-трудових відносин безпосередньо на підприємствах (в організаціях);
- здійснення заходів, спрямованих на підвищення рівня правової і економічної культури суб'єктів соціально-трудових відносин;
- активізація та підвищення ефективності діяльності профспілок, інших представницьких органів від найманих працівників і роботодавців у веденні соціального діалогу;
- удосконалення механізмів контролю за дотриманням трудового законодавства та підвищення відповідальності за його порушення;
- поширення соціальних практик досягнення взаємоповаги, порозуміння та взаємовідповідальності при безпосередній взаємодії представників сторін соціально-трудових відносин, особливо за участю профспілок, притягнення до відповідальності в разі ухилення від участі в процедурах примирення, виявів зневаги до партнерів;
- запровадження систематичного моніторингу стану соціально-трудових відносин;
- забезпечення реалізації положень законодавства України щодо прав і гарантій у соціально-трудовій сфері та обов'язковості притягнення до відповідальності в разі їх порушення;
- широкий розвиток визнаних світовою практикою форм виробничої демократії, що має реалізовуватись передусім шляхом розширення участі персоналу в управлінні виробництвом, та участь персоналу організацій в розподілі результатів виробництва.

-
1. Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління: Монографія / О.Г. Осауленко, О.Ф. Новікова, Н.С. Власенко та ін. / НАН України. Ін-т економіки пром-сті; Держкомстат України. – Київ; Донецьк, 2004. – 656 с.
 2. *Паніна Н.* Українське суспільство 1994–2006 : Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 94 с.
 3. Соціальні індикатори рівня життя населення: Стат. зб. / Держкомстат України, 2006. – С. 227.
 4. *Колот А.М.* Формування та розвиток соціально-трудових відносин: інституціональні аспекти // Формування ринкової економіки: Зб наук. праць. – Т. 3. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 271–275.